

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה סח: דיני צואה לקריאת שמע (11):
בית הכסא וגרף של רעי

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה סח: דיני צואה לקריאת שמע (11): בית הכסא וגרף של רעי

* *

רקע

סוגייתנו עוסקת בדין הרחקה מבית הכסא ומגרף של רעי. יש להבין מאיזה בית כסא וגרף של רעי חייבים להרחיק, וכן יש להבין אם חיוב ההרחקה מהם מהתורה או מדרבנן. לסוגיה זו חשיבות רבה בהגדרת בית הכסא שלנו.

מקורות

- א. גמ' כה: "ת"ר גרף של רעי ועביט של מי רגלים... ואף ע"פ שאין בהן כלום"
גמ' כו. "כמה ירחיק מהן ומן הצואה... כסתומין דמו"
נדרים ז. "בעי רבינא יש יד לבית הכסא... יש יד או אין יד תיבעי ליה" [י"ד" הוא שמתחיל במקצת דבורו אלא שאינו גומר אותו, ואותו מקצת הדבור הוי כאילו אומר כל שלמות דבורו, כאדם האוחז כלי בידיה שלו ומטלטלו כולו. הדיון בסוגיה הוא על אדם המייחד מקום לבית הכסא, ואומר על מקום נוסף "וזה". המילה "וזה" היא "יד", מפני שלא אמר בפירוש "וזה גם יהיה בית הכסא"]
שבת י.י: "אמר רב אדא בר אהבה מתפלל אדם תפלתו... בית הכסא דמאיס"
ב. רש"י כה: ד"ה גרף ועביט
תוס' כה: ד"ה גרף, ובלבד
תלמידי רבינו יונה יז. ד"ה גרף
רא"ש סי' נד, "אבל בשל זכויות מותר"
רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ג הי"ב
ג. רי"ף יז: "לא יעמוד אדם כנגד בית הכסא... איבעיא ולא איפשטא"
תלמידי רבינו יונה ד"ה ודוקא, והזמנה
רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ג הל' ב-ג
ד. תוס' כה. ד"ה ריח
תלמידי רבינו יונה יז: ד"ה בתי
ריטב"א ד"ה אמר רבא הני בתי כסאי
ה. שו"ע סי' פג, סי' פד וסי' פז סע' א-ב, ומשנה ברורה

ריטב"א ד"ה אמר רבא הני בתי כסאי

אמר רבא: הני בתי כסאי דפרסאי, אף על גב דאית בהו צואה כסתומים דמי ושרו. יש אומרים, שהיו עשויין כמדרון, וצואה ומי רגלים מתגלגלין לשם וליכא צואה כנגד פיהם. ויש אומרים, שהיו עשויין כעין קתדראות שלנו והכל נופל בחפירה.

הסבר הסוגיה

אמר רב יוסף בר חנינא: בית הכסא שאמרו - אף על פי שאין בו צואה, ובית המרחץ שאמרו - אף על פי שאין בו אדם. [גמ' כו.]

הגמ' מחדשת שחייבים להרחיק מבית הכסא אף כשאין בו צואה. בית הכסא הוא מקום מאוס, והוא עצמו מחייב הרחקה ללא קשר להמצאות צואה בתוכו.

נשאלת השאלה, אם חיוב הרחקה מבית הכסא מדאורייתא או רק מדרבנן. תלמידי רבינו יונה [יז: ד"ה והזמנה] והרא"ש [סי' נז] מתייחסים לשאלה זו, אך קשה להבין מדבריהם אם בית כסא ישן שאין בו צואה אסור מהתורה, ובית כסא חדש אסור מדרבנן¹, או שלדעתם בית כסא ישן שאין בו צואה אסור רק מדרבנן. הביאור הלכה [סי' פג סע' א ד"ה ויראה] מפרש שלדעתם חיוב הרחקה מבית כסא ישן שאין בו צואה מדאורייתא, והחזון איש [סי' יז סע' ט ד"ה ונראה] מפרש שהחיוב לדעתם מדרבנן².

מהרמב"ם משמע שיש לו תפיסה הפוכה לתפיסה המובאת כאן. המעיין בסדר ההלכות המובאות בטור, רואה שהטור סידר את הלכות צואה מסי' עז ועד סי' פב, ובסי' פג הוא עוסק בהלכות בית הכסא, וכותב: "כשם שאסור לקרות כנגד צואה כך אסור לקרות כנגד בית הכסא אפילו אין בו צואה". הדין הבסיסי הוא חיוב הרחקה מצואה, וממנו למדים לחיוב הרחקה מבית הכסא. הרמב"ם סידר את הלכותיו בסדר הפוך. פרק ג [ה"ב] נפתח כך: "אין קורין לא בבית המרחץ ולא בבית הכסא אף על פי שאין בו צואה", ורק בהמשך הפרק מביא הרמב"ם את הלכות הרחקה מצואה. לדעת הרמב"ם בית הכסא ובית המרחץ הם מקומות מאוסים, ואין לעסוק בדבר שבקדושה במקומות מאוסים. כל מקום שיש בו צואה דינו כבית הכסא, שאף הוא מקום מאוס ואין אומרים בו דבר שבקדושה.

לתפיסתו הייחודית של הרמב"ם, שעיקר חיוב הרחקה הוא מבית הכסא, ודין הרחקה מצואה הוא הרחבה של דין בית הכסא, יש שתי משמעויות, אחת מפורשת בפסקי הרמב"ם, והשנייה אינה מוכחת:

א. הרמב"ם [פ"ג ה"ד] פוסק שיש חיוב הרחקה מצואה בלבד, ואין חיוב הרחקה מריח רע. דין צואה כדין בית הכסא, ולכן היא אסורה, מי משרה ומים הרעים שיש להם ריח רע אינם כבית הכסא, ולכן אין חיוב הרחקה מהם.

ב. אולי ניתן להוכיח מכאן שלדעת הרמב"ם חיוב הרחקה מדרבנן בלבד. אם חיוב הרחקה מהתורה, הרמב"ם היה צריך לפתוח בהלכות צואה, שהן מקור החיוב בתורה.

¹ מפירוש הרא"ש במסכת נדרים [ז. ד"ה יש יד לבית הכסא] משמע שיש חיוב הרחקה מדאורייתא גם בבית כסא חדש.
² אם אנו מבינים שבית כסא חדש הוא בית כסא שזימנו אותו ולא השתמשו בו, ובית כסא ישן הוא בית כסא שהשתמשו בו, ראיית החזון איש חזקה מאוד. אך ניתן לפרש שבית כסא חדש הוא בית כסא שבנוי לגמרי כבית כסא, וזימון לבית הכסא הוא כשלא בנה את בית הכסא, רק מתכנן לבנות שם בית כסא. לפי פירוש זה אין ראייה שחיוב הרחקה בבית כסא ישן שאין בו צואה מדרבנן, וניתן לפרש את תלמידי רבינו יונה והרא"ש שחיוב הרחקה בבית כסא ישן שאין בו צואה מדאורייתא, חיוב הרחקה בבית כסא חדש מדרבנן, ומותר לקרוא קריאת שמע במקום שזימנו אותו במחשבה לבית הכסא [עיי' במנחת יצחק ח"א סי' ס' סע' ב, המעלה סברא זו ומחלפת בה].

כיוון שהרמב"ם פותח בהלכות בית הכסא שאינן מפורשות בפוסקים, משמע שחיוב הרחקה מדרבנן בלבד, והפסוק אסמכתא בעלמא [עיי' לעיל עמ' 286].

הגמ' בנדרים [ז.] מביאה את ספקו של רבינא אם יש זימון לבית הכסא, וקביעת מקום כבית הכסא אוסרת אותו אף שלא השתמשו בו, או שאין זימון לבית הכסא, והוא מוגדר כבית כסא רק לאחר שימוש בו. תלמידי רבינו יונה [יז: ד"ה והזמנה] פוסקים שאין זימון לבית הכסא, ומותר לקרוא קריאת שמע בבית כסא חדש, שהרי איסור קריאת שמע בבית כסא שאין בו צואה מדרבנן, וספק דרבנן לקולא. הרמב"ם [פ"ג ה"ג] פוסק לחומרא שיש זימון לבית הכסא, ואסור לקרוא קריאת שמע בית כסא חדש, אך הוא מודה שמותר לקרוא כנגדו, כפי שמפורש בסוגייתנו.

הברייתא [כה:]: אומרת שאסור לקרוא כנגד גרף של רעי ועביט של מי רגלים אף כשאין בהם צואה ומי רגלים. נחלקו הראשונים בהבנת מהות חיוב ההרחקה מגרף של רעי ועביט של מי רגלים:

תוס' [ד"ה גרף], תלמידי רבינו יונה [יז. ד"ה גרף] והרא"ש [סי' נד] מעלים אפשרות שאין חיוב הרחקה מגרף של רעי ועביט של מי רגלים העשויים ברזל וזכוכית, כיוון שכלים אלו אינם בולעים את הטינוף. הרמב"ם [פ"ג ה"ב] מביא את הברייתא כפשוטה, ואינו מחלק בין סוגי החומרים שמהם עשויים הגרף והעביט.

נראה להסביר שמחלוקתם נובעת ממחלוקת במהות האיסור. רש"י וסיעתו סוברים שגרף ועביט אסורים מפני מאיסותם בגלל הטינוף הבלוע בתוכם, ולכן הם אסורים רק בגרף ועביט שבולעים את הטינוף. הרמב"ם סובר שגרף ועביט משמשים לצואה ומי רגלים, והרי "הם כבית הכסא" [פ"ג ה"ב], ולכן צריכים להרחיק מהם למרות שאינם בולעים את הטינוף.

הגמ' [כו.]: אומרת שבתי כסא דפרסאי כסתומים דמו, ואין מרחיקים מהם. נחלקו הראשונים מהו בית כסא דפרסאי:

רש"י מפרש: "בחפירה היו, ופיהם ברחוק מן הגומא והוא בשיפוע, והרעי מתגלגל ונופל לגומא". הריטב"א [ד"ה אמר רבא הני בתי כסאי] מביא פירוש נוסף: "היו עשויין כעין קתדראות שלנו והכל נופל בחפירה". לפי פירוש רש"י אין חיוב להרחיק מבית כסא דפרסאי מפני שאין צואה במקומו של בית הכסא, אלא היא מתגלגלת למקום רחוק. לפי פירושו של הריטב"א, בית כסא דפרסאי בנוי על גבי חפירה עמוקה, וחפירה זו היא רשות בפני עצמה. כיוון שהצואה ברשות בפני עצמה, אין חיוב הרחקה מבית כסא דפרסאי.

הרמב"ם משמיט את דין בית כסא דפרסאי. השמטה זו תואמת את שיטתו, שחיוב הרחקה מבית הכסא אינו מפאת הצואה שבתוכו, ולכן חיוב הרחקה קיים בכל בית כסא, אף בבית כסא דפרסאי שהצואה מתגלגלת למקום רחוק.

בהסבר שיטת הרמב"ם יש לשים לב שרבא אינו אומר שאין חיוב הרחקה מבית הכסא דפרסאי, אלא שהוא כסתום. אולי הרמב"ם מפרש שדברי רבא נועדו רק להתיר ריח רע שבא מבית הכסא כדין ריח רע שאין לו עיקר. מבית כסא רגיל צריך להרחיק ד' אמות מדין בית

הכסא, וצריך להרחיק למקום שכלה הריח מדין צואה. בית כסא דפרסאי כמכוסה, ודין ריח רע שבו כריח רע שאין לו עיקר, שמרחיקים ממנו למקום שכלה הריח לקריאת שמע, ואין חיוב להרחיק ממנו לתלמוד תורה.

בית כסא דפרסאי משמעותי מאוד לדין בית הכסא שלנו. כשם שאין לבית כסא דפרסאי דין בית הכסא מפני שהצואה מתגלגלת למקום רחוק, כך בבית הכסא שלנו שוטפים את הצואה והיא מתגלגלת למקום רחוק. החזון איש [סי' יז סע' ד] סובר שיש ספק לגבי בית הכסא שלנו, מפני שבבית כסא דפרסאי הצואה אינה מתעכבת במקומה, אלא ישר מתגלגלת לחפירה, ואילו בבית הכסא שלנו, הצואה מתעכבת במקומה, ורק אחר כך שוטפים את האסלה, והצואה מתגלגלת³. לשיטת הרמב"ם שמשמיט את דין בית הכסא דפרסאי, נראה שיש חיוב גמור להרחיק מבית הכסא שלנו⁴.

סיכום

נחלקו הראשונים במהות איסור ההרחקה מבית הכסא. רוב הראשונים סוברים שעיקר חיוב ההרחקה הוא מצואה, ויש גם חיוב הרחקה מבית הכסא, לא ניתן להוכיח בצורה ברורה אם חיוב הרחקה מבית כסא ישן שאין בו צואה מהתורה או מדרבנן, אך ברור שחיוב הרחקה מבית כסא חדש מדרבנן. הרמב"ם חולק, ולדעתו עיקר חיוב ההרחקה הוא מבית הכסא, וכל מקום שיש בו צואה, דינו כבית הכסא.

מחלוקת זו באה לידי ביטוי בשלוש מחלוקות בין הרמב"ם לשאר הראשונים⁵:

א. הרמב"ם פוסק שאסור לקרוא קריאת שמע בבית כסא חדש, תלמידי רבינו יונה מתירים.

ב. הרמב"ם מחייב להרחיק מכל גרף ומכל עביט, שאר הראשונים מתירים כשהגרף עשוי מתכת או זכוכית.

ג. הרמב"ם מחייב להרחיק מבית כסא דפרסאי, שאר הראשונים אינם מחייבים להרחיק מבית כסא דפרסאי.

הלכה

השו"ע [סי' פג סע' א-ב] פוסק שאסור לקרוא כנגד בית כסא ישן, אפילו פינו את הצואה ממנו. הוא פוסק כרמב"ם, שמוותר לקרוא כנגד בית כסא חדש, אך אסור לקרוא בתוכו.

השו"ע [סע' א] פוסק שחיוב הרחקה מבית הכסא נאמר רק בבית הכסא שאין לו מחיצות, בבית כסא ישן לו מחיצות, אפילו המחיצות פחותות מעשרה טפחים, מותר לקרוא כנגדו,

³ עיין ביאור הלכה [סי' פג סע' ב ד"ה הזמין] הסובר שאם דעתו לפנות את הצואה מיד לא הוי בית הכסא. ועיין במנחת יצחק [ח"א סי' ס סע' ג] הדין בדיון זה.

⁴ להשלמת דין בית הכסא שלנו יש לדון בדין ספסל נקוב הנידון במרדכי סי' פה-פו ומובא בשו"ע סי' פג סע' ה [האחרונים נחלקו כיצד לפרש את דברי המרדכי. עיין בית יוסף סי' פג סע' ה ד"ה כתב, דרישה אות א, ט"ז סק"ג, מגן אברהם סק"ה ובאר היטב סק"ד].

⁵ תליית המחלוקת זו בזו אינה הכרחית.

מפני שהמחיצות חוצצות בינו לבין הצואה. האחרונים [מובאים במשנה ברורה סק"ה] חולקים על השו"ע ולדעתם בית הכסא כולל גם את המחיצות, וכשם שאסור לקרוא כנגד בית הכסא, כך אסור לקרוא כנגד מחיצות בית הכסא, וצריך להרחיק מהן לפניו כמלא עיניו ולאחריו ד' אמות. גם האחרונים הללו מודים שחיוב הרחקה ממחיצות בית הכסא מתייחס רק למקרה שהמחיצות נועדו לבית הכסא בלבד, אך מחיצות של בית שסמכו אותן לבית הכסא אין חיוב הרחקה מהן.

החזון איש [סי' יז סע' ד ד"ה והעולה] פוסק שבבית הכסא שלנו אין חיוב הרחקה מהכתלים כיוון שאין הצואה נוגעת בכתל, ואין הכותל מזדהם כלל.

השו"ע [סי' פז סע' א] פוסק שאסור לקרוא קריאת שמע כנגד גרף של רעי וכנגד עביט של מי רגלים העשויים חרס ועץ, כשהם עשויים מתכת או זכוכית או חרס מצופה, ורחוצים יפה, אין צריך להרחיק מהם.

לסיום דיני הרחקה מצואה, נסכם את הדינים השכיחים ביותר בזמננו:

לא שכיחה במציאות שלנו צואה בבתים, אלא רק בחיתולים של קטנים. קטן שאינו יכול לאכול כזית דגן בכדי אכילת פרס של גדול, אין מרחיקים מצואתו. קטן שיכול לאכול כזית בכדי אכילת פרס מרחיקים מצואתו, וכשמכוסה בחיתול דינה כצואה מכוסה. אם אין מרחיקים את ריחה, אין צריך להרחיק, ואם מרחיקים, מרחיקים למקום שכלה הריח, ואין צריך להרחיק ד' אמות ממקום שכלה הריח. מי רגלים שמטנפים את בגדו העליון של הקטן מחייבים הרחקה רק אם הם מטפחים לפסק השו"ע, ומטפחים על מנת להטפוח לפסק הרמ"א. אם ריחם רע, צריך להרחיק ד' אמות ממקום שכלה הריח.

חמורים ונמיות אינם שכיחים במחוזותינו, כך שברחוב אנו מרחיקים מצואת חתולים בלבד. למעשה אין צריכים לחשוש, ומותר לקרוא קריאת שמע ברחוב ללא בדיקת המקום.